

тільки збільшення кількісного показника природно-заповідного фонду особливо в лісових екосистемах може кардинально змінити ситуацію. Збільшення кількісного показника природно-заповідного фонду Козятинського району є важливим аспектом збереження біотичного та ландшафтного різноманіття Східного Поділля і запровадження стратегії збалансованого розвитку регіону.

Список використаних джерел

1. Єлісавенко Ю.А. Особливо цінні для збереження ліси в структурі регіональної екомережі Вінниччини. Матеріали науково-практичної конференції "Природозаповідання як основна форма збереження біорізноманіття" (20-21 вересня 2012 року). Кременець: ТОВ "ПАПРУС-К", 2012. С. 478-483.
2. Єлісавенко Ю.А. Формування каркасу регіональної екомережі Східного Поділля на підставі перспективних заповідних об'єктів і територій в структурі лісового фонду. Науковий вісник НЛТУ України: Збірник науково-технічних праць. Львів: РВВ НЛТУ України. 2018. Т. 28.№7. С. 74-77.
3. Єлісавенко Ю.А. Перспективные лесные заповедные объекты и территории Восточного Подолья в структуре региональной экологической сети. Stiinta Agricola. Chişinău, 2018, №. 2. С. 82-86.
4. Екологічна безпека Вінниччини. Монографія. За заг. ред. Олександра Мудрака. Вінниця: ВАТ "Міська друкарня", 2008. 456 с.
5. Мудрак О.В. Мудрак Г.В. Стратегія збалансованого розвитку Вінницької області: екологічна складова: Навчально-метод. посіб., – Вінниця, ФОП Корзун Д.Ю., 2013. 84 с.
6. Мудрак О.В., Мудрак Г.В., Поліщук В.М. та ін. Еталони природи Вінниччини. [Монографія]. За заг. ред. О.В. Мудрака. Вінниця: ТОВ "Нілан-ЛТД" 2015. 540 с.
7. Сучасний стан і майбутні перспективи природно-заповідного фонду України [Електронний ресурс]. 2019. – Режим доступу до ресурсу: <http://metodportal.net/node/76419>.
8. <https://uk.wikipedia.org/wiki> – офіційний сайт Вікіпедії

УДК 352.073 (477)

Білоус Н.П., студент спеціальності 101 "Екологія" КЗВО "Вінницька академія безперервної освіти".

Науковий керівник: **Нагорнюк О.М.** – кандидат сільськогосподарських наук, доцент, доцент кафедри екології, природничих та математичних наук КЗВО "Вінницька академія безперервної освіти".

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗРОБКИ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ

У статті розглянуто основні етапи розробки стратегії сталого розвитку територіальної громади в рамках реалізації державної екологічної політики. Запропоновано систему послідовних етапів розробки стратегії сталого розвитку територіальної громади на основі комплексного підходу з врахуванням економічної, екологічної, і соціальної складової.

Ключові слова: стратегія сталого розвитку, територіальна громада, екологічна політика, економічна, екологічна і соціальна складова.

The article considers the main stages of developing a strategy for sustainable development of the territorial community in the implementation of state ecological policy. The system of successive stages of development of strategy of sustainable development of territorial community on the basis of the complex approach taking into account economic, ecological, and social component is offered.

Key words: sustainable development strategy, territorial community, ecological policy, economic, ecologic and social components.

Постановка проблеми. Стратегія сталого розвитку територіальної громади – це документ, що складений на основі SWOT-аналізу, де встановлено потенційні переваги і недоліки, можливості і загрози сталого розвитку територіальної громади (соціо-економіко-екологічної системи). В ній розроблено стратегічне бачення розвитку територіальної громади, її стратегічна місія, напрями, цілі і завдання, де визначено систему економічних, соціальних і екологічних індикаторів для досягнення стратегічних довгострокових цілей [9].

2020 рік в Україні офіційно був оголошений роком сталого розвитку, де згідно національної стратегії, наша країна має виконувати 17 цілей, які запропоновані ООН.

Аналіз досліджень і публікацій останніх років. Враховуючи ту соціо-економіко-екологічну ситуацію, яка склалася на планеті, з'ясовано, що одним з актуальних завдань є прийняття концепції сталого розвитку, яка спонукає до зміни парадигми традиційної економічної системи та пошуку нових підходів щодо узгодження інтересів економічної і екологічної сфери при умові дотримання соціальної захищеності й справедливості. Питаннями сталого розвитку соціо-економіко-екологічних систем та можливостям його досягнення присвячено багато наукових праць іноземних та вітчизняних учених, зокрема, Дж. Гелбрейта, Г. Дейлі, Д. Медоуза, М. Реймерса, Г.О. Білявського, В.Г. Шевчука, В.М. Навроцького, М. Багрова, В. Буркинського, І. Ваховича, Т. Галушкіної, О.О. Веклича, Е.В. Гірусова, Б.М. Данилишина, З. Герасимчука, Л.Г. Мельника, М. Долішнього, М. Згуровського, О.І. Карінцева, О.Г. Осауленко, Г.В. Платонова, О. Шубравської, М.О. Клименко, О.І. Фурдичка, В.М. Боголюбова, О.В. Мудрака та ін. І все ж розробка системи показників сталого розвитку являє собою складну наукову проблему, яка має дискусійний характер та ще не зовсім вирішена [5-9].

У цей час існує безліч національних і міжнародних ініціатив, спрямованих на розробку і використання систем показників стійкого й безпечного розвитку. Проблемою розробки індикаторів сталого розвитку займаються Департамент політичної координації та стійкого розвитку ООН, Комісія Об'єднаних Націй з питань сталого розвитку, Науковий комітет з проблем навколишнього середовища та інші. Розробка індикаторів сталого розвитку ще далека від їх вирішення, проте вже запропоновані індикатори для територіальних громад.

Мета статті - виділення найважливіших і послідовних етапів стратегії сталого розвитку територіальної громади, умов, передумов та індикаторів для формування напрямів вдосконалення процесів управління функціонуванням територіальних громад в соціоеколого-економічній системі держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. Пріоритетною умовою інноваційного екологобезпечного розвитку територіальної громади є забезпечення засобами локальної політики тісного взаємозв'язку між усіма складовими суспільного життя, які входять у систему стратегії її сталого розвитку. Сталий розвиток територіальної громади – це таке функціонування її господарського комплексу, коли одночасно забезпечуються задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб місцевого населення, раціональне і екологобезпечне господарювання й високоефективне використання природних

ресурсів, підтримання сприятливих для здоров'я людини природно-екологічних умов життєдіяльності, збереження, відтворення і примноження якості довкілля та природно-ресурсного потенціалу суспільного виробництва [7, 9].

Досліджуючи перспективи і проблеми довготривалого соціального еколого-безпечного розвитку територіальної громади науковці визначили п'ять основних і послідовних етапів розробки стратегії її сталого розвитку (рис. 1):

перший - присвячений збору і аналізу базових індикаторів, які характеризують зовнішнє та внутрішнє середовище, і проведенню SWOT-аналізу;

другий - призначений для формування стратегічного бачення та місії подальшого розвитку територіальної громади;

третій - забезпечує визначення стратегічних цілей на підставі тенденцій, що мають місце; визначення вагомих індикаторів; побудова ієрархії цілей і встановлення виконавців всередині адміністративно-територіальної одиниці;

четвертий – забезпечує вибір найбільш ефективних стратегій розвитку територіальної громади з альтернативних варіантів;

п'ятий – забезпечує створення системи зворотного зв'язку у вигляді ключових індикаторів ефективності соціальної, економічної і екологічної підсистем [8-9].

Одним із важливих аспектів розробки стратегії сталого розвитку територіальної громади є оцінки її природно-ресурсного потенціалу (ПРП) – сукупність усіх природних засобів, запасів, джерел, які є і можуть бути мобілізовані чи використані для досягнення певної мети. ПРП включає в себе природні ресурси (елементи природного середовища, які беруть безпосередню участь у матеріальному виробництві і невиробничій діяльності) та природні умови (елементи природного середовища, які не беруть безпосередньої участі в суспільному виробництві).

Рис. 1. Схема основних етапів розробки стратегії сталого розвитку територіальної громади

Природні ресурси – це найважливіші компоненти навколишнього природного середовища, які використовують для задоволення всіх потреб людини громади. Науковці виокремлюють шість основних груп потреб людини: біологічні, психологічні, етнічні, трудові, економічні, соціальні. З них чотири групи потреб задовольняються природними ресурсами:

біологічні - потреби, які забезпечують виживання людини та збереження її здоров'я (тепловий, радіаційний і магнітно-хвильовий комфорт; склад води й повітря і т.д.);

психологічні - потреби, які зумовлюють душевний спокій людини з урахуванням факторів зовнішнього середовища (комфортність житла, стан погоди, шум, світло, випромінювання та інше);

трудові - потреби, які забезпечують еколого-соціально-економічну адаптацію людини до умов природного й соціального середовищ;

економічні – потреби людини для матеріального забезпечення її існування (їжею, одягом, житлом, предметами вжитку, знаряддями праці, рекреації, джерелами інформації тощо) [9].

Природні умови і ресурси громади впливають на її економічний розвиток. Разом з тим, вони відіграють важливу роль у вирішенні проблеми сталого розвитку Східно-Подільського регіону.

Значне місце, при плануванні сталого розвитку територіальної громади посідає мінерально-сировинний потенціал. Забезпечення суспільства громади мінеральною сировиною реалізується шляхом створення системи прогнозування масштабів використання ресурсів, пошуку нових її запасів, впровадження ефективних технологій видобутку, ресурсозберігаючих і безвідходних технологій їх переробки та використання. Облік мінерально-сировинних ресурсів має створюватися на надійній обліковій базі і мати свої особливості, а також повинен забезпечити розробників стратегії сталого розвитку такими показниками: місця розташування родовищ різних корисних копалин та їх проявів; балансові і прогнозні запаси корисних копалин різних родовищ; якісна характеристика корисних копалин (вміст цінних металів і неметалів, наявність небажаних домішок, комплексний характер сировини, технологічні можливості вилучення корисних компонентів тощо).

Пріоритетними завданнями сталого розвитку територіальної громади у сфері раціонального використання її природно-ресурсного потенціалу є:

сприяння забезпеченню екологічно збалансованого стану навколишнього природного середовища територіальної громади та розвитку її окремих населених пунктів;

економічно та екологічно обґрунтоване використання невідновлюваних і ефективно відтворення відновлюваних природних ресурсів;

мінімізація шкоди, яка завдається довкіллю під час видобутку корисних копалин; рекультивація земель, порушених у процесі розробки родовищ корисних копалин;

формування екологічної і смарагдової мережі, збереження і відтворення біотичного і ландшафтного різноманіття, функціонування заповідних об'єктів;

розвиток “екологічно чистих” сільськогосподарських технологій, збереження і відтворення природної родючості ґрунтів на землях сільгосппризначення;

удосконалення ринкових механізмів регулювання у сфері природокористування;

розробка і впровадження заходів щодо запобігання та припинення всіх видів незаконного використання природних ресурсів [1, 4].

Розробка стратегії сталого розвитку повинна базуватись на оцінці економічного, екологічного і соціального стану територіальної громади. Таку оцінку можна отримати на основі дослідження динаміки змін в системі показників, які характеризують ту чи іншу сферу, а також встановлення основних закономірностей їх розвитку.

Серед великої кількості таких показників необхідно вибрати ті, які будуть індикаторами сталого розвитку громади і найбільш точно зможуть кількісно чи якісно оцінити її стан, не потребуючи при цьому великого обсягу додаткової інформації. Набір індикаторів може змінюватись і розширюватись залежно від особливостей громади. Найбільш доцільним є використання трьох груп індикаторів сталого розвитку громади: екологічних, економічних і соціальних.

Варто зазначити, інформація отримана за допомогою індикаторів, є основою для формування комплексу заходів для досягнення сталого розвитку територіальної громади, а тому необхідно враховувати відповідні критерії:

- можливість використання індикаторів на локальному рівні;
- відповідність показника меті застосування;
- індикатори повинні бути реальними для практичного застосування;
- кількість показників має бути обмеженою, але в разі потреби її можна збільшити;
- показники повинні охоплювати всі складові сталого розвитку громади;
- отримання інформації про показники не повинно бути занадто складним, а витрати на це – виправданими відносно отриманої користі.

Наслідки такої економічної діяльності продовжують негативно впливати на навколишнє середовище, що призводить до виснаження ресурсного потенціалу, зростання витрат на захист населення і територій, ліквідацію наслідків надзвичайних ситуацій та відтворення природної рівноваги. Гостро стоїть проблема адекватної оцінки реальних втрат громад регіону від негативних наслідків господарювання і створення достатньої фінансової бази природоохоронної діяльності. Розмір стягнень за забруднення навколишнього природного середовища не враховує всіх аспектів економічних та соціальних втрат громад регіону, не забезпечує в повному обсязі покриття природоохоронних витрат і свідчить про недостатню ефективність системи відшкодування збитків за порушення екологічного законодавства.

Згідно методичних розробок А. Шапара, М. Ємця, до індикаторів, які характеризують економічну сферу територіальної громади, відносяться:

- внутрішній валовий продукт у розрахунку на душу населення;
- індекс промислового виробництва;
- індекс внутрішнього сукупного реального попиту;
- індекс валового споживання, частка видобувної галузі в обсягах промислового виробництва;
- частка обробної галузі в обсягах промислового виробництва;
- обсяг сукупних інвестицій в основний капітал;
- коефіцієнт інтенсивності оновлення основних фондів;
- обсяг науково-дослідних і науково-технічних робіт;
- імпорт та експорт товарів і послуг;
- обсяг іноземних інвестицій.

Узагальненими економічними індикаторами сталого розвитку громади є показники структури промислового виробництва, показники розвитку бізнесу, малих і середніх підприємств, основні тенденції і характеристики місцевої економіки, показники розвитку сільського господарства, показники розвитку сфери послуг. Для встановлення динаміки розвитку територіальної громади можна використати такі базові її економічні показники (табл. 1) [9].

Таблиця 1

Базові економічні індикатори територіальної громади

Індикатори	1995	2000	2005	2010	2015	2020
Індекс зростання обсягу продукції промисловості,						
Частка продукції малих промислових						
Інвестиції в основний капітал на 1 особу, грн						
Середня заробітна плата, грн.						
Доходи місцевого бюджету, на 1 особу						
Наявне безробіття, % від працездатного населення						

Для розробки стратегії сталого розвитку територіальної громади треба враховувати і екологічні індикатори. Екологічна оцінка стану громади включає характеристику екологічного стану, що дає можливість відобразити загальну картину місця проживання населення, стан повітря, води, ґрунтів, ландшафтних комплексів, а також економіко-соціальних умов його життєдіяльності [7-8].

Забруднення атмосферного повітря відбувається внаслідок викидів, або утворення в повітрі, шкідливих речовин в концентраціях, які перевищують нормативи. Шкідливі для людини та довкілля викиди можуть переміщатись в повітряних потоках на великі відстані. Основними забрудниками повітряного басейну є промислові, транспортні та побутові викиди.

До основних індикаторів атмосферного повітря відносяться:

- 1) загальні обсяги викидів забруднюючих речовин;
- 2) обсяги викидів від стаціонарних джерел та їх хімічний склад;
- 3) обсяги викидів від пересувних джерел та їх хімічний склад;
- 4) щільність викидів забруднюючих речовин на 1 км²;
- 5) кількість забруднюючих речовин на душу населення.

Основними джерелами забруднення водних ресурсів громади є атмосферні опади, стоки з сільськогосподарських угідь, ферм та інших об'єктів, міські і промислові стічні води. Забруднення поверхневих вод значною мірою впливає на якість підземних вод. Основними споживачами води є сільське та комунальне господарства і промисловість.

Серед основних індикаторів, які характеризують водні ресурси регіону є:

1) *забір і використання води:*

- обсяги забору води з поверхневих та підземних вод;
- характеристика запасів підземних вод;
- обсяг оборотної і послідовно використаної води;
- загальне відведення нормативно очищених вод;
- споживання свіжої води на виробничі потреби;
 - скидання забруднених зворотних вод у водні об'єкти.

2) *контроль якості води:*

- клас якості води у водних об'єктах регіону;
 - характеристика хіміко-аналітичного контролю якості поверхневих вод;
- обсяги забруднення водних об'єктів водокористувачами.

3) *якість питної води:*

- кількість проб, які містять перевищення ГДК.

Земельні ресурси характеризуються такими показниками:

- структура земель (площі зайняті промисловістю, лісовими екосистемами, природно-заповідним фондом, землі рекреаційного призначення);
 - площі сільськогосподарських угідь;
 - площі деградованих та порушених земель;
 - площі земель забруднених радіонуклідами та важкими металами;
 - щільність забруднення земель радіонуклідами та важкими металами;
 - зміни родючості ґрунтів.

Ґрунти безпосередньо не впливають на здоров'я людини, як атмосферне повітря чи вода. Несприятливий вплив ґрунтів виявляється в тому, що шкідливі речовини, які потрапили в ґрунт, надходять у сільськогосподарські рослини і накопичуються в них.

Відходи, які утворюються внаслідок антропогенної діяльності, умовно поділяються на три категорії: промислові, сільськогосподарські й побутові. Характеристика відходів здійснюється на основі таких показників:

- утворення і утилізація твердих побутових та промислових відходів (за рік, кг на душу населення);
 - площі зайняті сміттєзвалищами;
 - відповідність сміттєзвалищ санітарно-екологічним вимогам;
 - ступінь вторинного використання відходів як сировини;
 - наявність токсичних відходів;
 - дозвільна діяльність на розміщення відходів.

Природно-техногенна екологічна безпека повинна базуватись на аналізі ймовірних природних катаклізмів (природна небезпека) та характеристиці еколого небезпечних об'єктів регіону (техногенна небезпека).

Узагальненими екологічними індикаторами сталого розвитку громади є показники стану атмосферного повітря; поверхневих та підземних вод (в тому числі якість питної води); показники стану ґрунтового покриву; обсяги побутових, промислових відходів і стічних вод; показники стану природно-заповідного фонду, озеленення і благоустрою територій [9].

Одними із важливих індикаторів стратегії сталого розвитку територіальної громади є соціальні індикатори. При оцінці соціальної сфери значна увага має приділятися демографічним показникам, оскільки демографічні проблеми безпосередньо чи опосередковано впливають на всі аспекти розвитку громади. Різкий демографічний спад, який спостерігався в громадах впродовж останніх років, негативно позначається на трудовому й інтелектуальному потенціалі Східно-Подільського регіону. Занепокоєння викликають високі темпи депопуляції і її прогностичні показники на найближче десятиріччя, які проявляються на фоні зниження очікуваної при народженні тривалості життя та наявної еміграції найбільш динамічних трудових ресурсів.

Узагальнюючи всі показники цієї сфери, можна сказати, що соціальними індикаторами сталого розвитку громади є медико-демографічні показники, показники соціального захисту та зайнятості населення, показники культурно-освітні, показники житлово-комунальні, показники правового захисту населення.

Серед великої кількості показників, які характеризують соціальну сферу громади, треба аналізувати наступні індикатори:

- демографічні показники (смертність, народжуваність, природний приріст (скорочення), розподіл населення за віковими групами, основні причини смертності);

- навантаження не зайнятих трудовою діяльністю громадян на одне вільне робоче місце, вакансію - розраховано як відношення кількості зареєстрованих у державній службі зайнятості громадян, не зайнятих трудовою діяльністю, до кількості вільних робочих місць, вакантних посад, заявлених підприємствами, установами та організаціями;

- працевлаштування громадян;

- рівень зареєстрованого безробіття - визначається як відношення чисельності безробітних, зареєстрованих у державній службі зайнятості населення, до середньорічної чисельності населення працездатного віку;

- середньорічна кількість працівників;

- середньомісячна номінальна заробітна плата;

- забезпечення населення приватними легковими автомобілями;

- житловий фонд - сукупність житлових приміщень незалежно від форм власності, включаючи житлові будинки, спеціальні будинки, квартири, службові житлові приміщення, інші житлові приміщення в будівлях,

придатних для проживання;

- загальноосвітні навчальні заклади;
- захворюваність на активний туберкульоз [7-9].

Як бачимо, з точки зору сталого розвитку, соціальна складова орієнтована на людський розвиток, збереження стабільності суспільних і культурних систем, зменшення кількості конфліктів у суспільстві. Людина має стати не об'єктом, а суб'єктом розвитку. Вона повинна брати участь у процесах формування своєї життєдіяльності, прийнятті й реалізації рішень, контролю за їх виконанням.

Разом із тим, наголошуємо на визначальній ролі інституційної компоненти сталого розвитку, яка містить формальні і неформальні норми й правила, які регулюють поведінку соціальних акторів, форми організації життєдіяльності суспільства, механізми, що забезпечують відтворення соціальних практик. Це можна розглядати як своєрідну надбудову до базисних елементів сталого розвитку. Своєрідними інституціями сталого розвитку є наука і освіта, які розробляють, аналізують та здійснюють навчально-інформаційне забезпечення дійових осіб відповідних процесів. При цьому можна зазначити, що розвиток науки випереджає і освітній процес, й практику впровадження основних ідей.

Вагома роль у рамках цього дослідження належить аграрному сектору, що визначається безпосередньою задіяністю природних ресурсів, з одного боку, та значним забруднюючим впливом сектора на довкілля, з іншого. Особливо це актуально для територіальних громад Східно-Подільського регіону, де агроландшафти становлять 65,2% її території, адже в сільській місцевості аграрне виробництво залишається домінуючим видом економічної діяльності. Реалізація концепції сталого розвитку в об'єднаних територіальних громадах регіону охоплює декілька, певною мірою суперечливих, блоків завдань. Перше, це нарощування обсягів виробництва, насамперед з метою поліпшення економічної складової. Друге – подолання нестачі коштів, а часом і соціальної безвідповідальності бізнесу щодо екологічних вимог. Третє, це подолання залишкового принципу у розв'язанні соціальних питань. Першочергової уваги потребує завдання забезпечення стійкого виробництва на засадах збереження екосистем. Це можливо, зокрема, за умов розвитку органічного виробництва, використання біотехнологій та ін. Принципово іншим напрямом є розвиток не сільськогосподарських видів економічної діяльності у сільській місцевості, що забезпечить диверсифікацію зайнятості і джерел доходів місцевих громад [5-8].

Висновки. Для забезпечення сталого розвитку об'єднаних територіальних громад Східно-Подільського регіону необхідно:

- удосконалити статути територіальних громад і програми їх сталого розвитку;
- визначити основні показники та індикатори сталого розвитку;
- застосовувати локальні екологічні плани дій з підвищення показників сталого розвитку;
- проводити інформаційно-просвітницькі заходи й тренінги для членів об'єднаних територіальних громад;

- розробляти генеральні плани території громад відповідно до принципів сталого розвитку, згідно екологічних і санітарно-гігієнічних вимог, державних будівельних норм і стандартів.

Сучасна об'єднана територіальна громада Східно-Подільського регіону наразі володіє відповідними ресурсами і потенціалом для того, щоб вирішити проблеми сталого розвитку на основі екологобезпечних норм, вимог і стандартів.

Перспективні напрями дослідження. Перспективними напрямками дослідження є розробка стратегій сталого розвитку територіальних громад на основі запропонованих послідовних і взаємопов'язаних етапів, що передбачає врахування базових економічних, соціальних і екологічних індикаторів, ефективне управління, фінансування, впровадження сучасних “зелених” технологій, забезпечення кваліфікованими кадрами сільські громади.

Список використаних джерел

1. Глобальні цілі сталого розвитку до 2030 року (відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Перетворення нашого світу: Порядок денний розвитку у галузі сталого розвитку на період до 2030 року», схваленої 25 вересня 2015 року, A/RES/70/1). – Режим доступу: <http://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html>.
2. Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future. – Available at : <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>
3. EUROPE 2020: A strategy for smart, sustainable and inclusive growth. Available at: <http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF>.
4. Основні засади (стратегія) державної екологічної політики України на період до 2020 року [Електронний ресурс]. Затверджено Законом України “Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року” від 21 грудня 2010 року №2818-VI. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2818-17>.
5. Політика сільського розвитку на базі громад в Україні: наукова доповідь. За ред. О.М. Бородіної, І.В. Прокопи, О.Л. Попової. К.: Інститут економіки та прогнозування Національної академії наук України, 2015. 70 с.
6. Вдовенко Н.М. Глобальні пріоритети сталого виробництва сільськогосподарської продукції [Електронний ресурс]. Innovative solutions in modern science. 2016. Випуск 4. Режим доступу: naukajournal.org/index.php/ISMSD/article/download/878/1020
7. Стратегія збалансованого розвитку Вінницької області: екологічна складова: Навчально-методичний посібник. О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак. Вінниця, ФОП Корзун Д.Ю., 2013. 84 с.
8. Екологічна політика як пріоритетна складова стратегії збалансованого розвитку Вінницької області. О.В. Мудрак, Г.В. Мудрак. Навчально-методичний посібник. Вінниця, 2017. 69 с.
9. Практикум з розробки стратегій місцевого сталого розвитку: Навчальний посібник. М.О. Клименко, В.М. Боголюбов, Л.В. Клименко, О.А. Брежицька. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 230 с.